

Stenmurar på Öland

Länsstyrelsen Kalmar län

Stenmurar på Öland

© Länsstyrelsen Kalmar län

Text: Ann-Charlotte Magnusson

Foton: Ann-Charlotte Magnusson, där inte annat anges

Illustrationer: Ann-Charlotte Magnusson

Form: Ann-Charlotte Magnusson, Therese Säfström

Omslagsbild: Mur längs vägen mellan Ismantorp och Åstad.

Foto: Ann-Charlotte Magnusson

Kartmaterial: Ortofoto, © Lantmäteriverket 1998. GSD-Digitalt ortofoto Dnr. 507-98-3015. Bakgrundsdata, © Lantmäteriverket Ur Geografiska Sverigedata Dnr. 507-99-1144

ISBN: 91-974576-2-0

Upplaga: 6 000 ex

Tryck: AB C O Ekblad & Co, Västervik 2003

Förord

Stenmurarna är kanske Ölands mest karaktäristiska agrara monument. Tillsammans binder de många milen stenmurar samman flera århundradens historia. I mer än 2000 år har ölänningarna byggt upp stenmurar till hägnader. Först efter mitten av 1900-talet har kunskapen om konsten att lägga murar börjat avta. Numera läggs nya stenmurar främst omkring bostadstomter och odlingslandskapets gamla stenmurar underhålls företrädesvis när de omgärdar betesmarker. Med de murar som försvunnit har både ett stycke öländsk historia och en del av växt- och djurlivet försvunnit. Somliga murar förfaller så sakteliga och övergår till stensträngar.

Stenmurarna, som numera är biotopskyddade, har på senare år varit i fokus genom att de framhållits som odlingshinder för det rationella jordbruket. Denna broschyr har tagits fram för att på ett lättfattligt sätt lyfta fram de öländska stenmurarna, vilka ännu mil efter mil indelar det öländska odlingslandskapet.

Solen, vindarnas och stenväggarnas ö

Skiftesmurarna förfaller långsamt när de inte längre behövs som hägnader.

Stenväggarna ger en särskild karaktär åt det öländska landskapet. De äldsta väggarna slingrar sig fram mjukt följande landskapet och de naturliga skillnaderna i markslag. En del av de uråldriga stenväggarna har anor från järnåldern (ca 500 f.Kr – 1050 e.Kr). Väggarna från slutet av 1700-talet och framåt har rakare sträckningar då stenväggarna följer lantmätarnas linjalraka linjer på kartan. I stenväggarna förenas århundradenas kultur och natur.

Brukningsväg

Sjögata

De äldsta stenmurarna

På Öland är konsten att lägga stenmur urgammal. Vi vet att hägnader har byggts av stenar sedan järnåldern (ca 550 f.Kr – 1050 e.Kr). Denna stenmursläggartradition har fortsatt in i vår tid. I de trädrika Böda och Högby socknar har trögärdesgårdar däremot dominerat från medeltiden (ca 1050 – 1523) till början av 1900-talet. Omkring vår tideräknings början blev klimatet kallare. Människorna hade blivit bofastare och börjat ställa in sina husdjur om vintern. Då behövdes hö till vinterfoder. Markerna indelades i inägor med åkrar och slätterängar samt utmarker med betesmarker och skog. Inägorna hägnades in och därmed stängdes djuren ute ifrån de viktiga grödorna. Från inägan ledde ofta en stenmursomgärdad fägata, eller *vallgata* som det heter på Öland, ut mot betesmarkerna.

Stensträngarna räknas idag som fasta fornlämningar och skyddas genom Kulturminneslagen

Karl X Gustafs mur är registrerad som fornlämning liksom stenmurarna i Dröstorp

Totala miljöer, tex ”torpmiljöer” från 1700–1800-talen kan numera förklaras vara fornlämningar

Stensträng i slätteräng

Att datera stenmurar

Ibland upptäcker man forntida stensträngar som fortsätter in under mera sentida stenmurar och således utgör grunden för de senare murarna. Ett tecken på att en enskild mur kan vara mycket gammal och eventuellt vara byggd på en grund från järnåldern är småskaliga strukturer med slingrande former som följer naturliga förändringar i landskapet. På skifteskartor från 1700-1800-talen finns ibland tätt prickade linjer som anger stensträngars placering. Det är främst på mellersta och norra Öland vi idag kan se stenmurar med förhistoriska fundament.

Stensträngar

Spår av förhistoriska stenmurar kan ses i landskapet som stensträngar, eller *bröttlar* som man säger på Öland. Dessa hägnadsrester ligger ofta nära eller i anslutning till husgrunder, rösen och fornåkrar från järnåldern. Kilometervis av stensträngar som hänger samman i forntida hägnadssystem kan exempelvis ses i östra Ölands sjömarker. Stensträngar och husgrunder kan också finnas kvar på alvaren eller i gamla slätterängar. Av tradition har man i slätterängarna lämnat bärande träd och buskar som bildat ridåer längs stensträngarna. Genom de ”rum” som då bildats i slätterängen har den öländska bonden bevarat intrycket av den förhistoriska markindelningen. Många stensträngar och husgrunder har dock försvunnit genom uppodling av åkermark i historisk tid.

Stenmurstyper

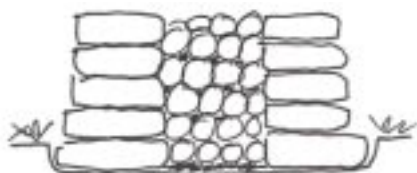
Enkelmur

En- och en halvmur

Dubbelmur

Skalmur

Enkelmuren är den äldsta typen. Den utgörs av en enkel stenrad som är lagd till minst tre skifts höjd. Dubbelmuren blev vanligare under 1700-talet men förekom tidigare i högre ståndsmiljöer som exempelvis kungsgårdar och prästgårdar. På Öland är den typiska dubbelmuren lagd med två stenar i bredd i alla skift. Den kan ibland ha fått en enkel stenrad, eller ett krön av mindre stenar, ovanpå. En mellanform mellan enkel och dubbel mur är en- och enhalvmuren. En- och enhalvmurens undre del är till minst tre skift lagda som dubbelmur och de övre (minst två) skiften som enkelmur. Den fastlandsinspirerade och bredare skalmuren har en fyllning av småsten mellan de yttre sidorna. Skalmuren är mindre vanlig och kan i historisk tid ofta härledas till personer med fastlandsbakgrund. I förhistorisk tid användes dock skalmuren i husgrunder. I vissa trakter har skalmurar tillkommit genom att man intill en enkelmur lagt sten från åkern. Gränsen mellan odlingsröse och stenmur blir då flytande. Under muren finns sulan, eller fundamentet. Sulan är alltid bredare än muren och befinner sig under marknivå där matjordslagret grävts bort. Sulan kan bestå av ett skift med två stora stenar i bredd, en enkel rad med mycket stora stenar, ett stendike, eller ett lager med småstenar. Är marken vattensjuk finns ofta mellanrum mellan sulstenarna så att vattnet kan röra sig genom muren utan att rasera den.

När Carl von Linné besökte Öland 1741 såg han framför allt enkelmurar. Dessa hade i regel armerats ovanpå med torra slånkvistar. I våra dagar har taggtrådar eller elstängsel fått ersätta armeringen med taggiga buskar på stenmurarna. En del lantbrukare låter dock slån, nypon och hagtorn växa upp invid murarna som extra förstärkande hägn för betande kreatur. Andra hägnader har förekommit förutom stenmurar. På Linnés tid fanns även flätgården av enkvistar eller enbuskar, trädgårdsgårdar (skidgårdstyp) och lösa plank omkring gårdstomterna. Senare kom dubbelmurarna att bli vanligare i viktiga gränser som inägo- och bygränser. På 1900-talet kom först bandtråd, därefter taggtråd och sedan elstängsel. Omkring gårdstomterna blev variationerna fler med allt från trästaket och stenmurar till Gunnebonät och järnstaket.

Södra Öland

"Stängseln öfver hela landet är ganska swagt, med låga och lösa murar, af uppstaplad flisesten till 5 à 6 quarters högd; flera soknars ägor ligga också inom ett enda gärde. Därföre sås om hösten så ganska sent som nu, ty de wänta på hwarandra. När nu sådt är, så ligger höstsädet öppet för kreaturen, så att det är underligt att något blir kvar, som det dock blifwer. Men på det isynnerhet swin skola afhållas, så håller hwar by, sedan almänt sådt är sin waktare; en sådan får för hwar $\frac{1}{4}$ hem., om hösten, wintern öfwer till wären en skäppa korn, och från wären till bärgrningen skedd 1 d:o råg och en korn. Likwäl kan icke hindras det ju hjortar och wilda hästar, som stryka omkring allwären som oftast göra skadeliga infall. De skrämmas af skramlor."

Barchaeus år 1775

Enkeltmur av gråsten / kullersten.

Dubbeltmur av kalksten.

Mellersta och norra Öland

"I brist av Skog, eller då den samma hölls i mera helgd än i sednare tider, har wäl Stengårdar omkring Gården och Åkerlyckor, utom de 2:ne längst Norr belägna Socknarna Böda och Kögby, varit ifrån urminnes tider bruklige; men som i första tiden förmodligen ingen Bergbrytning skedd, hwarigenom tjänlig Sten kunnat erhållas, ser man alla gamla Stengårdar wära af de öfwan jord befintliga runda stenar uppförde, allenast enfällt, sten på sten, och det oftast ej mer än til en eller högst en och en half aln högt; Det kan lätt begripas, hwad hägn så swaga Murar kunna åstadkomma omkring de härliga Sädessälten. När häftig storm med rägnwäder inträffar, falla de ofta neder af sig själfwa, och om en Kräka sätter sig derpå, kunna någre famnar ramla öfwer ända. För den orsaken måste Waktare hållas i alla Byelag, hwilke ifrån den tiden Kornet om Wären är utsädd, til dess inbärgrning skedd, måste hålla wård derom, och drifwa Kreaturen ifrån de swaga Murarna, som kostar Swänarna anseeligt."

Petter Ahstrand år 1768

Skalmur med kompletterande taggråd.

En- och en halvmur.

Var finns stenmurarna?

... i gräns mellan markslag och olika jordarter

...i ägogränser

...omkring kyrkogårdar (bogårdsmurar)

...omkring tomter

...i skog

...i jordbruksmark (åker, slätteräng, betesmark)

Stängselordningar

Hägnaderna är och har varit viktiga för den odlade och boskapshållande befolkningen. Så har det antagligen varit så länge som människan har brukat odlingsjorden. I de medeltida landskapslagarna reglerades hur och när hägnaderna skulle underhållas. Enligt Östgötalagen skulle hägnaderna vara i stånd före Helga torsdag (Kristi Himmelfärdsdag). Därefter skulle murarna runt åkrarna underhållas fram till Mårtensmässan (nu 11 november). Omkring slätterängarna behövde man bara underhålla murarna fram till Mikaelmässan (nu 29 september). Den som slarvade med hägnadsunderhållet under den lagstadgade tiden kunde dömas till böter.

Landskapslagarna och därefter den allmänna landslagen (efter ca 1347-52) ligger till grund för dagens hägnadsförordning i Byggningsbalken. Lagen om ägofred, §6 från 1933, säger att hägnaderna ska vara i ordning från den 15 maj och till dess att tjälen kommer i marken på hösten.

”Byordning för Öland” från 1760 visar att trögärdesgårdar och dubbelmurar var den enskilde ägarens ansvar medan bylaget hade gemensamt ansvar för underhåll av enkelmurarna.

”...det har kommit till vår kännedom att det överallt bland er (och i synnerhet där många har gårdslag ihop) sker en stor ohägnad gentemot varandra. Den som först i byn har bärgat sitt hö eller korn släpper genast in sina djur på grannarnas obärgade gräddor, /.../ Orsaken är att de andra inte ser till att få in sina skördar i tid, utan de ligger och lатар sig och far omkring, samt dricker gästabud och kyrkomässa med varandra. Detta gagnar dem inte och skadar dessutom Vår och Kronans skatt som blir mycket försvagad och äventyrad. Tack vare sådan lättja och försummelse innebär det till sist att många här på landet (tyvärr) varken har bröd eller sovel...”

ur Gustav Vasas Mandat till menige män på Öland den 27 augusti 1541. Citatet är språkligt redigerat och tolkat till modernare svenska

Radbyar

Markindelningen inäga – utmark låg troligen fast i slutet av vikingatiden, dvs före mitten av 1000-talet. Många ölänska radbyar kom sedan att bildas under tidig medeltid - ca 1100-1300-tal. Gårdarna samlades på rad inom en bytomt och byn lades i laga läge som Östgötalagen föreskrev. Gårdstomtens bredd gentemot bygatan angav hur stor andel gården hade i byns gemensamma marker. Denna andel gav också beräkningsgrunden för hur mycket skatt gården skulle betala. Bönderna i radbyn samsades om en gemensam inäga vilken i regel bara hägnades i gränsen mot utmarkerna där betesdjuren höll till. Utmarken hörde till kronan.

Öland lydde under Östgötalagen från och med slutet av 1200-talet då Öland upphörde att vara en egen lagsaga.

Dubbelmurarna skulle underhållas året runt av ägaren.

Enkelmuren skulle läggas upp på våren och den av byn inhyrde gärdesvaktaren underhålla muren under växtsäsongen.

Gärdeslagen

I förhistorisk tid fanns förmodligen hägnadslag med gemensamt hägnadsansvar. Från medeltiden och fram till skiftesreformerna i slutet på 1700-talet kunde byarna ingå vad som kallades gärdeslag. När byarnas inägor gränsade direkt till varandra kunde två eller flera byar ligga i gärdeslag, dvs ha ett gemensamt yttre hägn omkring inägor. Bygränsen i inägan markerades med en bred ren, bolstadsren, enligt Östgötalagen, eller en skälsren. På den breda renen kunde sten från åkrarna läggas och så småningom bilda bröttlar. I vissa fall uppkom skälgator, dvs ”gränsgator”. Med tiden lades murar upp i de kanske vikingatida gränserna mellan byarnas inägor. Endast Böda och Högby socknar saknade helt gärdeslag. Det berodde på att trögärdesgårdarna sågs som enskild egendom. På resten av Öland varierade gärdeslagen från två och upp till tjugo byar. De större gärdeslagen fanns främst på södra Öland och längs kusterna. Här finns Ölands slättbygder. Inom inägor fanns i regel inga hägnader före skiftesreformerna. Åkrarna var gemensamma och tegskiftade. Det innebar att varje hemman i byn hade del i alla byns åkrar. Tegarna avgränsades av smala renar vilka med tiden kunde bli stenbemängda och bröttelliknande.

Inre hägnader

Vissa ensamgårdar, prästgårdar och under medeltiden klosterägda gårdar kunde före storskiftet i slutet av 1700-talet ha hägnadsavgränsningar inom inägan. Det innebar att man hade ett hägnadssystem med flera gårdar. Detta var en annan hägnadstradition än den annars vanligare på Öland.

Myndigheter och murar

Från medeltiden och fram till 1681 krävde myndigheterna att bönderna på kronans gårdar skulle bygga 20 famnar nya hägnader per år. Det är 35, 62 m ny stenmur eller trögärdesgård per hemman. Troligen ersattes främst äldre hägnader som förfallit.

På 1700-talet propagerade myndigheterna för att bönderna skulle lägga dubbelmurar. Av de äldre dubbelmurar som ännu finns kvar är många byggda under 1700-talets andra hälft.

Socknar där hägnader inom ägan förekom under 1600-talet.

Gult: många byar har inägor med inre hägnadsavgränsningar.

Lila: enstaka byar med inre hägnader inom inägor.

Vitt: byarna är på sin höjd hägnade i inägo gränserna.

Socknar där gärdeslag förekom

Från medeltid till 1600-tal

Gamla gränser

Inägo- och bygränser har mycket stort bevarandevärde eftersom de markerar gränser som kan ha fastlagts redan under vikingatid (ca 800-1050). Murarna hyser även mycket höga naturvärden tack vare den långa kontinuiteten hos denna livsmiljö för växter och djur. Samma gäller för murar som ansluter till förhistoriska stensträngar. Enkelt uttryckt finns ett samband mellan murens ålder och dess biologiska värden. Ju äldre mur, desto längre kontinuitet i livsmiljön för växter och djur och desto värdefullare för den biologiska mångfalden.

Efter danskarnas härjningar på Öland 1677 blev många gårdar brända och öde. En kommission tillsattes för att utreda hur många hemman som hade ödelagts. Den så kallade lantrevisionskommissionens kartläggning av byarna på Öland åren 1682-84 utgör en fantastisk källa till information om odlingslandskapet på Öland. Det anses till och med att de här kartorna till stor del speglar det medeltida odlingslandskapet.

Vi ska nu följa den öländska hägnadshistorian genom exemplet Björkerum by i Långlöts socken. Vi börjar 1683 när den första kartan över byn upprättades. Därefter följer vi byn genom de olika skiftesreformerna och ser hur dessa påverkade stenväggbygget.

Lantrevisionskarta

Björkerum år 1683. De fem hemmanen är markerade genom hussymboler. Byns inägomark och några horvor är kartlagda. Åkermarken är markerad med blå färg. Heldragna linjer omkring inägan visar var stenväggarna fanns vid denna tid. Det var bara hägnat omkring inägens yttre gräns mot utmarken och omkring horvorna. Horvor var privata intag på kronans mark. Ibland kunde horvor odlas upp på samma platser som förhistoriska åkrar hade legat. Byn låg i gärdeslag med den i öster angränsande Himmelsberga by.

A = åkrar inom inägan

B = horvor

C = tomtåkrar

Fler murar skulle det bli...

År 1757 antogs storskiftesreformen i Sverige. Den syftade till att varje bonde skulle få sina ägroller utspridda på högst fyra ställen. På Öland genomfördes många storskiften under perioden 1770-1790-tal. Det nya med storskiftet innebar dels att ägrollerna blev mera samlade men också att det enskilda ägandet kom att få en ny innebörd vad gällde del i byns tidigare gemensamma inägomark. Dessutom uppkom krav på att varje bonde skulle lägga helst dubbla stenmurar i sina nya ägogränser. Vi kan nog knappast föreställa oss vilket oerhört arbete detta innebar. Utöver det överklagades ibland storskiftet efter några år och nya gränser drogs ännu en gång.

Arealavmätning för skatteläggning år 1733

Antalet hägnader och deras placeringar skiljer sig inte nämnvärt från 1683. Några inhägnade horvor har kommit till i söder och väster. Ängen (mörkgrön) och tjuderbetesplatsen (brun) har markerats med bröttlar. Gärdeslaget med grannbyn tycks ha upphört och gränsen i öster är nu hägnad.

Storskifte år 1786

Kartan visar både hur det såg ut innan storskiftet och hur de nya gränserna skulle dras. De nya ägogränserna är markerade med streckade linjer. Enligt dessa linjer skulle stenmurar byggas upp i de nya ägogränserna.

Och fler skiften

En förordning om enskifte utfärdades år 1812 och gällde Öland, Skåne och Skaraborgs län. Meningen var att samla den enskilde bondens ägor i så få skiften som möjligt. Dessa skulle helst ligga nära gården och därför såg man gärna att gårdar flyttade ut ur byarna. Till skillnad från fastlandet ägde ingen nämnvärd utflyttning rum i samband med skiftena på Öland. Varken storskiftet eller enskiftet kunde uppnå syftet med få och samlade ägotalter. Från 1827 började man istället

genomföra laga skiften i de öländska byarna. Vanligast är att byn antingen är enskiftad eller har genomgått laga skifte. Laga skifte kunde också göras på ett enskilt hemman och innebar då en delning, sk hemmansklyvning.

Både enskiftet och laga skiftet har kritiserats eftersom man inte uppnådde syftet med bra ägofigurer. En orsak bakom de långsmala ägofigurer som kom att dominera landskapsbilden var att varje hemman skulle ha del av de olika jordarter som fanns inom byn.

Så här ser byn ut idag. Fortfarande finns stenvägar och andra kulturspår som minner om de gamla skiftesreformerna. Den röda linjen visar den gamla inägggränsen. Den är ungefär den samma som för flera hundra år sedan. Jämför gärna med sida 13 och 14!

...men sedan var murarna i vägen

Fram till början av 1900-talet hade stenmurarna under århundraden ansetts vara förbättringar i jordbruket. När byarnas inägor hade skiftats och ägo gränserna hägnats kunde man släppa in sina kreatur på efterbete när man ville. Från slutet av 1700-talet behövde man inte längre vänta på att grannarna skulle skörda färdigt. Det var först när hemmansklyvningarna i slutet av 1800- och början av 1900-talet hade gått för långt, och när så småningom mekaniseringen av jordbruket inleddes, som stenmurar blev ett problem för lantbruket. Åkrarna kunde nu betraktas som för små, smala eller oregelbundet formade. Snart vände dock trenden av hemmansklyvningar och gårdar började slås samman. Olika organisationer, som tex Hushållningssällskapet, delade ut priser eller bidrag till borttagning av stenmurar och andra jordbruksförbättringar. Sammanslagning av åkrar blev ett vanligt sätt att förbättra jordbruket. Numera är stenmurar tillsammans med andra småbiotoper inskrivna i biotopskyddet i miljöbalken. Det innebär att man inte längre får ta bort eller skada murar i jordbruksmark. Sedan några år tillbaka kan man genom jordbrukets miljöstöd få ersättning för att vårda bland annat stenmurar och fågator.

Bilden till vänster visar en del av Runsberga by i Gärdslösa socken innan 1970–1980-talens omfattande strukturrationaliseringar. Till höger ser vi samma område av Runsbergas inäga efter de omfattande rationaliseringarna.

Stenmurarna och deras placering speglar...

- ... traktens socioekonomiska förhållanden
- ... ortens tradition / kultur
- ... produktionsinriktning
- ... bruksintensitet
- ... ägoförhållanden och strukturer
- ... sammansättningen av markslag och jordarter
- ... den odlingshistoriska utvecklingen från järnålder till nutid
- ... geologin – dvs vilken sorts sten som dominerar i området
- ... skiftesreformerna

- ... att man inte alltid följt lantmätarens rekommendationer – dvs verkligheten skiljer sig från kartans ideala modell vad gäller storskifte, enskifte eller laga skifte
- ... den lokala synen på stenmurar
- ... lokal identitet – tex genom legender, murar som statusmarkörer, osv
- ... hävdhistoria och biologiskt kulturarv
- ... historisk markindelning – inäga/utmark, mellan markslagen åker/äng/bete/skog

Statusmarkörer

Inägoegränsmuren till den forna kungsgården vid Halltorp, Högsrums socken. En kungsgårdsmur var mer påkostad både i valet av stenmaterial och läggningsteknik.

Karl X mur som avgränsar södra udden vid Ottenby. Muren skulle hålla kungens hjortar innestängda.

Prästgårdsmuren i Persnäs är byggd i samma stil som kyrkogårdsmuren. Stilen påminner om kungsgårdsmuren vid Halltorp. Även prästgårdens inägoegränsmur har en enklare variant av denna murstil.

Gamla muren runt Persnäs kyrka, Ölands vackraste kyrkomur?

I vissa områden är det status att ha så få murar som möjligt. Här speglar avsaknaden av stenvägg områdets inriktning på växtodling. Här finns inget behov av att släppa nötkreatur på efterbete på inägan.

Jål opp mur

Det var under 1700- och 1800-talen som större delen av de många milen stenmurar lades upp, eller jalades som det heter på Öland. Att jala är det samma som att omgärda. Bönder som hade råd lejde murläggare bland den icke jordägande befolkningen på malmar och inhysesplaner. Drängarna fick också hjälpa till med stenmurarna och de bönder som inte lejde arbetskraft var själva med och jalade opp stenmurarna. Många stenmurar fick en personlig prägel av de som byggde murarna. Duktiga stenmursläggare fick ett gott anseende.

Vårens årliga översyn av hägnaderna runt byns gemensamma alvarbete.

Krönt mur längs vägstycke, Rönnerum

”...de lade gärdsel, gödslade åkarna, ansade svinen, vallade getter och vände torv.”

ur Sången om Rig i den Poetiska Eddan angående trälarnas ideala arbetsuppgifter.

Underhåll

Troligen har de gamla stängselordningarna lagt grunden till byväsende och bystämmor. I de öländska byar där man fortfarande håller bystämma avgörs hur man i bylaget tillsammans ska underhålla stenmurar omkring gemensamma betesmarker. Detta görs vanligtvis på våren innan kreaturen släpps ut på bete.

Här har bonden anlagt sittplatser med jämna mellanrum: två bekväma stolar med ett bord emellan. Svarteberga, Råpplinge socken.

Murarna berättar

En sägenomsusad mur

Stenmuren följer landskapet där den mjukt slingrar sig fram längs gränsen mellan byarna. Ungefär på mitten bryter ett hak tvärt av den mjuka sträckningen. Platsen kallas "Sifim vrå". Enligt legenden hängde sig bonden Simon här i en ek för länge, länge sedan. Eken lär stå kvar och när muren en gång lades upp gjordes ett hak runt den. Det lär spöka på denna plats. Sifim betyder snöre på öländsk dialekt och kanske är legenden långt äldre än man tror? Intill muren finns en gammal lund och åkernamn i närheten har kopplingar till den "hängde guden", Odin...

Enkelmur av kalkstensflis i bygräns på alvaret. Mot den egna byn lades murens släta sida och därför kan man se vilka byar som lagt olika partier av murarna.

Gammal råsten i muren

Gamla fägator berättar om äldre tiders kreatursdrift, markanvändning och om var inägor och utmarker har funnits.

Väghållningsstenar markerade gårdens ansvarsområde för underhåll av vägar med renar och angränsande stenmurar.

Stengrindstolpar

Livslinjen

Många växter och djur lever i stenmurar eller på deras renar. I ett odlingslandskap där öppen åkermark dominerar kan stenmurar och rösen utgöra de sista livsmiljöerna för annars utrotningshotade djur och växter. Rester av sedan länge försvunna naturliga slätterängar kan finnas kvar på åkerrenarna intill stenmuren. De flesta utrotningshotade kärlväxterna finns i eller i nära anslutning till åkermark. Hela 70 % är knutna till jordbruksmark. Detta beror på den gynnsamma variationen mellan markslag och mängden småbiotoper, växlingen mellan skuggiga och fuktiga områden samt öppna och solbelysta partier. Stenmurar på gammal inägomark är ofta artrikare än murar i betesmarker och skog. Murarna i inägomarken uppvisar dessutom större variationer i sammansättningen av olika arter. Stenmurarna erbjuder också spridningsvägar i landskapet. De binder samman olika biotoper som annars skulle ha mist sin förbindelse. För insekter och smådjur är dubbelmurar bättre som biotoper eftersom de erbjuder fler hålrum, håller jämnare fuktighet och ansamlar mer förna.

Biotopskyddet

Den lagtext som idag skyddar stenmurar och odlingsrösen är hämtad ur Miljöbalkens 7:e kapitel, och lyder så här:

" Biotopskyddsområde

11 § Mindre mark- eller vattenområden som utgör livsmiljö för hotade djur- eller växtarter eller som annars är särskilt skyddsvärda får av regeringen eller den myndighet som regeringen bestämmer förklaras som biotopskyddsområde. Sådana förklaringar får avse enskilda områden eller samtliga områden av ett visst slag inom landet eller del av landet.

Inom biotopskyddsområde får inte bedrivas verksamhet eller vidtas åtgärder som kan skada naturmiljön. Om regeringen förordnar att samtliga områden av visst slag skall vara biotopskyddsområden, får den i samband med beslutet meddela föreskrifter om att dispens kan medges för sådan verksamhet eller sådana åtgärder. Dispens får endast medges om det finns särskilda skäl.

Regeringen eller den myndighet som regeringen bestämmer får vidta de åtgärder som behövs för att värda biotopskyddsområde. Innan det vidtas någon åtgärd skall den som äger eller har särskild rätt till området underrättas särskilt. Ett beslut om biotopskyddsområde skall gälla omedelbart även om det överklagas."

Förutom stenmurar och odlingsrösen i jordbruksmark skyddas ett antal andra mark- eller vattenområden som biotopskyddsområden: Alléer, Källor med omgivande våtmark i jordbruksmark, Pilevallar, Småvatten och våtmarker i jordbruksmark och Åkerholmar.

Lagtext som definierar biotopskyddet finns också i förordning (1998:1252) om områdesskydd enligt miljöbalken §5, samt bilaga 1 till förordningen.

Murkorsningen erbjuder en särskilt gynnsam miljö. Ofta är själva korsningen både artrikare och arttätare än ett stycke ut i muren. Livsmiljön i murkorsningen liknar stenrössets.

Definition av stenmurar i jordbruksmark

"Uppbyggnader av på varandra lagda stenar som har en tydlig, långsträckt utformning i naturen och som har eller har haft hägnadsfunktion eller som funktion att avgränsa jordbruksskiften eller någon annan funktion."

Definition av odlingsrösen i jordbruksmark.

"På eller i anslutning till jordbruksmark upplagda ansamlingar av stenar med ursprung i jordbruksdriften."

Förordning (1998:1252) om områdesskydd enligt miljöbalken, bilaga 1.

Gårdsnära och bynära växter

*Bosyska och lungrot,
"Gode Henrik"*

Trädgårdsmuren

Den gamla kallmurade tomtmuren ger också sitt bidrag till den biologiska mångfalden och det "gröna" kulturarvet. Intill murarna i gamla trädgårdar hittar man ofta de sista exemplaren av förr odlade nytto- och medicinalväxter. Humlor som bland annat är viktiga för pollinering av fruktträd och bärbuskar kan utnyttja gamla musbon inne i muren för att bygga bon i. Snäckor lever hela sina liv inne i och i nära anslutning till murarna. En lövkompost intill stenmuren kan ge igelkotten en övervintningsplats. Förutom olika mossor och lavar kan man ibland hitta taklök eller andra fetbladsväxter på murarna. Taklöken odlades förr på torvtaken för att skydda mot åsknedslag. Även på åkerrennen kan förr odlade växter fortleva. Bestånd av skogslök kan visa var förhistorisk bebyggelse har legat. Rester av skogslöksland finns ofta intill gamla tomtmurar. Skogslöken lär vara den ursprungliga löken i ölandskroppkakor. Numera har vi ofta för välputsat kring våra gårdsmiljöer. När vi slår gräset ända intill tomtmuren missgynnas de kvarstående gårdsnära växterna och föda till djur som fåglar och fjärilar minskar i gårdsmiljön. Den modernare med murbruk murade flismuren erbjuder inte samma möjligheter till livsmiljöer för smådjur inne i muren.

Exempel på utrotningshotade
"gårdsnära" växter

Hjärtstilla
Kålsenap
Hundrova, röd
Vallört
Kransborre
Odört
Ölandskungsljus
Kattmynta

Exempel på andra kulturhistoriskt
intressanta "gårdsnära växter"

Bolmört
Skelört
Löktrav
Mjölkört (Rallarros)
Spansk körvel
Skogslök
Såpnejlika
Lungrot
Malört
Kummin
Bosyska

På tomtmuren växer taklök.

Kaukasiskt fetblad växer i mossan på den gamla tomtmuren. Denna mur är också en del av en gammal inägggräns.

Den sällsynta hjärtstillan har fått leva kvar intill trädgårdsmuren.

En äldre sorts krusbär har fått stå kvar invid den gamla muren.

Den gult blommande skelörten är en gammal medicinalväxt och har även odlats till prydnad. Brännässlan har varit en viktig nyttoväxt. Den har odlats för sina spånadsfibrer, medicinska egenskaper och till föda.

Murens mångfald

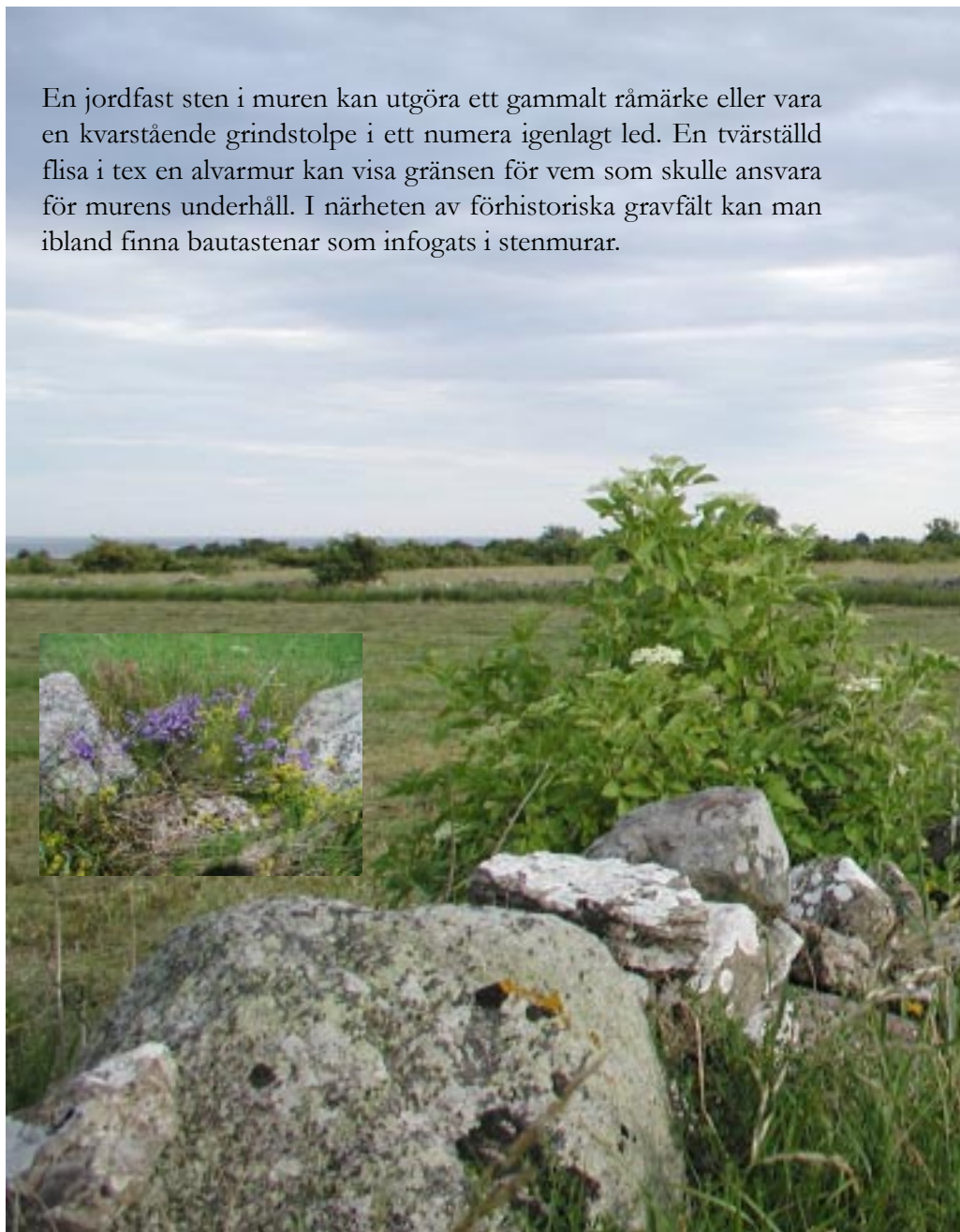
Hävdgynnad flora på renen kan vara sista resten av en gammal slåtteräng eller betesmark. Hävdgynnade växter är ofta värdar för pollinatörer och andra nyttoinsekter varav en del livnär sig på skadegörare.

Lavar växer på öppna och solbelysta partier. Gamla kalkstensmurar kan lysa vita av kalkstenslav.

Sägner eller andra berättelser kan vara knutna till stenmuren. Kanske var det morfar eller farfars far som en gång jalade upp muren?

Många gånger orienterar man sig efter murarna i odlingslandskapet.

Mossor trivs på murens skuggsida liksom lundväxterna. Ett undantag är *Grimmiamossa* som trivs i solen.

En jordfast sten i muren kan utgöra ett gammalt råmärke eller vara en kvarstående grindstolpe i ett numera igenlagt led. En tvärställd flisa i tex en alvarmur kan visa gränsen för vem som skulle ansvara för murens underhåll. I närheten av förhistoriska gravfält kan man ibland finna bautastenar som infogats i stenmurar.

I muren lever både insekter och andra djur. Humlor kan övervintra i gamla musbon. Kräldjur och grodor övervintrar i murar och rösen. Snäckdjur lever hela sina liv i murar och rösen och på deras renar. Snäckor livnär sig på lavar som växer på muren och bryter ned löv och gammalt gräs intill murarna. Snäckorna är också beroende av fukten inne i muren.

Foto: Martin Lagerlöf

Foto: Martin Lagerlöf

Kvarstående gårdsnära växter på renen visar vad våra förfäder och förmödrar odlade.

Fåglar finner föda, boplatser och skydd längs murarna. Mindre däggdjur kan finna föda vid och bygga bon i murar samt förflytta sig säkrare längs murarna.

Om renen är mycket påverkad av gödsling, besprutning och/eller ohävd gynnar det ohävdarter och ogräs. Vissa av dessa arter kan vara värdar för växtsjukdomar och skadeinsekter.

Under muren kan finnas stendiken – främst på norra Öland. Om muren är lagd tvärs över ett förhistoriskt gravfält kan det finnas gravsättningar under muren.

Fägator eller stenmur med intilliggande brukningsväg och / eller öppet dike berikar stenmurens natur- och kulturvärde.

Bonden och stenvuren

Vid plöjningen har man här utgått från en rygg mitt i åkern, vilken man sedan kör runt. Man hade även kunnat lägga två ryggar längre ifrån varandra. Nästa säsong kommer plöjningen att utgå ifrån åkerns kanter. Vändtegarerna ses som ljusa band i åkerns båda ändar. Åkern närmast i bildens nedre kant är färdigplöjd.

Lantbrukaren har ofta en mångfacetterad inställning till stenvurarna. Några har murar som deras förfäder en gång har jalat opp och vårdar ännu dessa. En del upplever stenvurarna i åkermark som odlingshinder. Det är främst när stenvurarna avgränsar små, smala, kilformade eller oregelbundna åkrar. Verkligt smala åkerskiften uppkom genom långtgående hemmansklyvningar. Dagens lantbruksmaskiner och redskap är långt bredare än vid början av jordbrukets mekanisering på 1930-40-talet. Det upplevs svårt att vända med stora och breda redskap om åkern är smal eller kraftigt kilformad. Hur små åkrar lantbrukaren ”tolererar” är beroende av var på Öland man kommer ifrån. Den lokala traditionen liksom vilken inriktning man har på sitt lantbruk påverkar hur man ser på sina markers arrondering. Deltidsjordbrukare accepterar oftare en större andel småskaliga fältformer. Mjölkbönder och spannmålsodlare önskar sig många gånger större och mera regelbundet formade åkrar för att underlätta arbetet på åkrarna. De som odlar radsådda specialgrödor vill ofta ha rektangulära fält för att underlätta vid ogräshackning och skörd.

Förr plockades murarna intill allmänna vägar ner vintertid för att inte snön skulle samlas på vägbanan. På våren lades stenvurarna upp igen. Murarna på bilden blev antagligen inte upplagda efter den sista vintern de togs ned.

Några åsikter om stenmurar

Nackdelar med murar

- Då åkern är för smal att vända på
- Då åkern är starkt kilformig
- Då vändtegarna blir för många = större andel packningsskador på grödorna
- Då gator blir för smala och framkomligheten begränsas
- Då grindhål blir för smala
- Då snö samlas intill murar, ligger kvar och ger snömögel på grödan
- Då tidsåtgång, kemiska bekämpningsmedel, gödselämnen och bränsleförbrukning ökar pga fler och överlappande körningar
- Då skadegörare har värdväxter och/eller uppehållsplatser på renarna

Fördelar med murar

- Muren fungerar som hägn för kreatur
- Muren fungerar som läskydd för betesdjur
- Bärande träd och buskar på renarna ger frukt och bär till husbehov
- Vedväxter på renen
- Tätt mellan murar minskar skador av betande vildgäss
- Muren bromsar spridning av oönskade organismer som ogräs och skadegörare
- Muren med på renen växande träd och buskar hindrar jordflykt
- Muren är livsmiljö för pollinatörer (tex humlor) av lantbruks- och trädgårdsväxter
- Muren är livsmiljö för nyttoinsekter som äter bladlöss och fjärilslarver, etc
- På renarna och i muren kan växter och djur leva kvar, finna föda och sprida sig
- Murarna ger varmare jordar och gynnsamt mikroklimat på åkern, i byn och i trädgården
- Murarna ger karaktär åt landskapet och gör det lättare att orientera sig
- Muren ger skydd åt vilt i form av läskydd, säker förflyttning, nattläger, osv
- Muren kan vara rastplats för människor och andra djur
- Muren är betydelsebärare och bärare av den lokala historien – tex är legender knutna till den
- Tydliga gränser mellan socknar, byar, ägare, markslag och jordarter

Skötsel och restaurering av stenmurar

När man underhåller sina stenmurar anknyter man till mer än tvåtusen års traditioner, kunskap och erfarenheter. Man tar tillvara de hägnadsresurser som redan finns då man underhåller gårdens stenmurar. Att årligen lägga upp nedfallna stenar på murarna ger ett bra hägn och man slipper nedrasade stenar på åkerrenarna. Gamla stenmurar på Öland är byggda av odlingssten från åkrarna, kalkflis från stenbrott och stenar från äldre murar och rösen. Förr i tiden togs materialet till murarna från platser som idag inte är tillåtna. Fornlämningar som gravrösen och stensträngar är skyddade enligt kulturminneslagen. Stenmurar och rösen är biotopskyddade enligt miljöbalken. Idag kan lantbrukaren använda plocksten direkt från åkern eller sten från den egna moderna stentippen. För att räknas som en modern stentipp ska den vara ganska nyanlagd. Vad gäller flismurar kan man kanske skaffa skrotsten vid något av de verksamma stenbrotten. Det är inte tillåtet för en markägare att sälja eller ge bort sten till vänner och bekanta utan tillstånd för täktverksamhet. Markägaren måste också ha tillstånd för att bryta egen flis. Samråd gärna med länsstyrelsen för att veta vad som gäller i det enskilda fallet.

Ofta bröts sten till flismurarna samtidigt som muren lades. Mindre dagbrott syns därför ofta intill alvarmurarna.

Arbetsgång

Röj fram muren men spara gärna några bärande träd och buskar.

Studera murens konstruktion för att sedan kunna efterlikna denna.

Behåll stabila partier.

Ta ned raserade partier till grunden och fram till omgivande stabila partier.

Gräv bort matjordslagret något bredare än murens sula och jämna sedan till botten så att den blir helt plan.

Lägg sulstenarna på plats. Dessa bottenstenar måste ligga i våg och utgöra en bredare bas för muren. Ju sankare mark desto bredare sula och större mellanrum mellan sulstenarna så att markvatten kan passera utan att rubba muren. Återställ eventuellt stendike under muren.

Lägg upp muren och tänk på att stenarna binder väl med omgivande stabila partier. Bind också i murens längdriktning.

Använd i första hand nedrasade stenar från den ursprungliga muren. Använd ett spett för att hitta dem om de är övertorvade av gräs och jord. Om man behöver mer sten väljer man stenar av samma typ som i den mur som ska restaureras. Blanda inte in material som inte hör hemma i muren som tex byggsten eller cementklumpar. Huggen sten används endast i murar som huvudsakligen är byggda av den typen.

Bygg muren så att större stenar läggs i de nedre skikten och mindre stenar i de övre. Småsten och skärvor används för att kila fast större stenar. Alla stenar ska ligga så fast att de inte går att vicka på.

Låt inga skarvar komma rakt över varandra. Tänk även på att lägga murförband inåt på dubbelmurar så att man binder i alla riktningar. De yttre sidorna ska luta svagt mot murens inre centrum.

Bevara egenheter och särdrag som muren har: tex skålgropsstenar och hak. Låt jordfasta stenar vara kvar i sina lägen. Låt gamla grindstolpar vara kvar i sina lägen. Om grindhål behöver breddas bör man flytta med stengrindstolparna.

Bygg upp till murens ursprungliga höjd eller något extra varv vid behov av bättre hägn.

Foto: Ingemar Karlsson

Murar Öland runt

Norra

Böda och Högby hade länge trögärdesgårdar.

Källa och Persnäs har en gedigen och levande stenmursläggartidition.

Norra Öland har haft mera långtgående hemmansklyvningar och avstyckningar ifrån jordbruksfastigheter än mellersta och södra Öland.

Stendiken är vanliga under stenmurarna.

På norra Öland talas det om "Jungfrusten" i murarna. Det är rosa eller rödaktig granit som enligt den lokala traditionen kommer från ön Blå Jungfrun.

Föra socken hade på 1600-talet den enda trögärdesgården söder om Högby.

Mellersta

Mellanbygden i Mittlandsskogsområdet skiljer sig från slätten vid kusterna.

Många ålderdomliga hägnadsstrukturer bevarade och mycket höga naturvärden i Mittlandsskogsområdet.

Kustbyarna har ofta högre uppodlingsgrad.

Gärdslösa socken har lång spannmålsodlingstradition och har strukturrationaliserat mycket.

I Sandby socken finns äldre stupställda murar med ganska tjocka flisor.

Torslunda socken hade förr långtgående hemmansklyvningar och har nu mycket specialodlingar.

Södra

Alvarbyarnas strukturer påminner om mellersta och norra Öland.

Sydöstra Öland har varit mer inriktat på kreatur = hägnadsbehov.

Sydvästra sidan har satsat mer på specialodlingar och spannmål och hade tidigt hög uppodlingsgrad.

Mörbylångadalen är starkt strukturrationaliserad och har numera få stenmurar kvar.

Andra kallmurskonstruktioner

Husgrunder
Stenkyrkor
Stenlador
Vaktarkojor
Gravrösen med kallmurad
kant

Kvarngrund

Jordkällare med stenvälv

Brunnar och källor

Valvbro

Harpass/
skyttevärn

Mjölkbord

Flisbro

Lekfullt "landmärke"

Milstolpe

Vårdkase

Foto: Markus Forslund

Läs mera:

Ahlqvist, Abraham 1979 (1822-27), "Ölands Historia och Beskrifning", faksimilupplaga, Brombergs Bokförlag, Uppsala, 1979 (1822-27)

Edelstam, Caroline 1994, "Åker- och gårdsmiljöer", Jordbruksverket

Floravård i jordbrukslandskapet 1993, "Floravård i jordbrukslandskapet. Skyddsvärda växter", red., Ingelög, T., Thor, G., Hallingbäck, T., Andersson, R., Aronsson, M., Databanken för hotade arter, SBT-förlaget, Lund

Johansson, Sigfrid 1949, "Ölands jordbruk av i dag", i "Öland III", s 69-122, red., Palm, B., & Landin, L., Lund

Johansson, Thomas & Knutsson, Tommy 2000, "Viktiga miljöer för rödlistade växter i Kalmar län", Johansson, T., Knutsson, T., Meddelande 2000:13, Länsstyrelsen i Kalmar län, Kalmar

Magnusson, Ann-Charlotte 1999a, "Skötsel och restaurering av öländska stenmurar", Fakta 9:99, Markernas Mångfald, Länsstyrelsen i Kalmar län, Kalmar

Magnusson, Ann-Charlotte 1999b, "Gårdsnära växter - till nytta, mat och medicin", Länsstyrelsen i Kalmar län, KalmarSundTryck, Kalmar

Magnusson, Ann-Charlotte 2002, "Öländska stenmurar och något om rösen. Olika perspektiv på öländska stenmurar". Länsstyrelsen Kalmar län informerar. Meddelandeserien 2002:06. Länsstyrelsen i Kalmar län, Kalmar

Nordmark, Marie-Louise 1949, "Ölands jordbruk i äldre tid" i "Öland III", s 11-68, red., Palm, B., & Landin, L., Lund

Råsberg, Anders & Wahlberg-Leander, Kajsa 1997, "Stängsel", Råsberg & Wahlber-Leander, LTs förlag, Falköping

SJV 1998, "Sköteselhandbok för gårdens natur- och kulturvärden", Statens Jordbruksverk (SJV), Jönköping, 1998

Åhstrand, Petter 1760, "Byordning, För Öland", fastställd vid Calmar Lands-Cancellie den 7 juni, 1760 av Carl Gustaf von Roxendorff

Åhstrand, Petter 1979 (1768), "Beskrifning öfwer Öland, besynnerligen det norra motet eller fögderiet", faksimilupplaga, Brombergs Bokförlag, Uppsala, 1979

LÄNSSTYRELSEN
KALMAR LÄN

Länsstyrelsen Kalmar län, 391 86 Kalmar
Tel. 0480-820 00
www.h.lst.se

ISBN: 91-974576-2-0